

SOCIJALNA MEĐUUSLOVLJENOST KULTURE I NARODNE ODBRANE

»Čovek se samo onda ne gubi u svom predmetu kada mu on postane ljudski predmet«. MARKS

U svim organizovanim socijalnim zajednicama pronalaze se putevi i rešenja za usmeravanje ukupnih tokova društvenog života, a time i onih koji zahvataju oblasti kulture i narodne odbrane. Iako na prvi pogled može izgledati da su ove sfere po prirodi prilično udaljene, da se služe različitim sredstvima, da imaju strogu autonomnu sadržinu i sl., ipak se može naći više društvenih determinanti koje mogu potvrditi tezu o međusobnom skladu, srodnosti i posebno međuslovljenosti odnosa na relaciji: čovek — kultura — narodna odbrana.

Istina, ovde se mora naglasiti da su teorijske rasprave i naučni radovi u ovoj oblasti ne samo deficitarni već gotovo da ih i nema. Međutim, zahvaljujući obimnijim naučnim radovima u oblasti kulture i narodne odbrane, kao i praktično-političkim rešenjima u ovim oblastima, moguće je sagledati dovoljan broj koherentnih pogleda i stavova.

Naime, zavisno od karaktera osnovnog produkcionog odnosa date socijalno-političke ili državne zajednice određuju se karakter, pravci, ciljevi i sredstva za njena kulturna kretanja (kulturna politika) i smernice za vojno-odbrambeno organizovanje (politika narodne odbrane). Sva bitnija rešenja u ovom trendu, manje ili više, u skladu su sa osnovnim klasnim i političkim tokovima globalne, odnosno državne zajednice. U tom smislu moguće je vršiti prepoznavanje tih zajednica, a time i približno određivati njihov karakter i fizionomiju.

Međutim, pošto su kultura i narodna odbrana po sebi veoma kompleksne kategorije, a polazeći od toga da će razmatranja teći u smislu njihovog međusobnog odnosa, karaktera i socijalne međuslovljenosti, to su potrebna određena, uvodna, pojmovno-terminološka razjašnjenja.

Pod pojmom kulture — uz napomenu da u savremenoj sociološkoj i kulturološkoj literaturi postoji nekoliko stotina definicija — treba podrazumevati *skup materijalnih i duhovnih vrednosti koje su nastale i nastaju kao posledica svesnog delovanja čoveka, odnosno ljudske vrste, na prirodu, društvo i ljudsko mišljenje*. Uz ovu, dosta uopštenu i sažetu definiciju, valja dodati da mnogi teoretičari ističu, a i sama praksa ukazuje na potrebu *razlikovanja duhovne* (nauka, filozofija, umetnost, moral, običaji, jezik i sl.) i *materijalne kulture* (sredstva za proizvodnju i druge materijalne tvorevine van duhovne kulture). Paralelno s tim ukazuje se na potrebu svođenja ovih pojmova na posebne kohezivne kulturne sisteme, koji se obrazuju u određenim socijalnim grupacijama. Time se univerzalnom pojmu kulture dodaje i pojam *potkulture* (subkulture), što podrazumeva razlikovanje, odnosno prepoznavanje socio-kulturnih osobenosti konkretnih društvenih grupa (nacije, klase, profesije i slične društvene strukture i slojevi)¹.

U kontekstu našeg razmatranja pojam kulture će se tretirati u smislu *posebnog naglašavanja duhovne kulture i umetnosti* i njihovog ispoljavanja u uslovima postojanja i razvoja našeg, jugoslovenskog socijalističkog, samoupravno-demokratskog društva i višenacionalne na osnovama ravnopravnosti organizovane zajednice.

Pojam narodne odbrane u opštijem smislu tretiraće se kao *ukupnost posebno organizovanih mera i postupaka društvene zajednice da uz upotrebu vojne sile i naoružanja, kao i drugih vidova legalnog otpora, postigne određene ciljeve* (državne, klasne, nacionalne i sl.). U tom kontekstu valja razlikovati karakter i ciljeve narodne odbrane određenih, posebno imperijalističkih, kolonijalnih i sl. država, s obzirom na činjenicu da se u tim slučajevima pojam »narodna odbrana« svodi na one mere vojne politike ili strategije koje imaju za cilj osvajanje tuđih teritorija, kolonijalno porobljavanje i sl. Stoga se ovaj pojam nužno mora vezivati sa karakterom, odnosno ciljevima rata za koji se sprema, ili koji vodi određena legalno organizovana društvena zajednica.

Prema tome pod narodnom odbranom u našem razmatranju podrazumevaćemo one mere i postupke, ili vidove otpora društvene zajednice koje se preduzimaju radi *odbrane teritorijalnog integriteta, nacionalnog, odnosno narodnog suvereniteta i slobode, kao i svih socijalističkih i samoupravnih tekovina i vrednosti koje koriste ljudskom progresu i čoveku kao slobodnom i kreativnom stvaraocu*.

¹ Vidi šire: *Dr Miloš Ilić — Sociologija kulture i umetnosti. Institut društvenih nauka, Beograd 1966, str. 7—13.*

Stoga, kulturu i narodnu odbranu treba posmatrati i procenjivati pre svega sa stanovišta njihovog karaktera i socijalne funkcije koju ostvaruju u određenoj zajednici. A istorija potvrđuje da su postojale i postoje društva u kojima se ove dve sfere usmeravaju u pravcu *društvenog progressa i postizanja humanih ciljeva*, ali i u pravcu *socijalne degradacije, od antikulturnih i antiljudskih usmeravanja do čovekovog uništenja*.

Ako se kulturni život i kulturno-umetničko stvaralaštvo u društvu usmeravaju i razvijaju u pravcu antropološke i humanističke funkcije kulture, onda se u središte tih tokova stavlja *čovek* kao slobodna i stvaralačka ličnost i najveća društvena vrednost. U tom slučaju *on se nalazi u poziciji subjekta-stvaraoca*, a kultura je sinonim njegove slobode, progressa i ljudskog dostojanstva. Čovek s takvom pozicijom u kulturi, prirodno se identifikuje sa njom i njenim vrednostima, a paralelno s tim takva kultura u pravom smislu postaje osnovni konstituent i graditelj njegove humane i ljudske ličnosti.

Ako je, dakle, čovek u kulturi i kulturnom životu postao stvarni subjekt, tada će u tom procesu i socijalnom položaju videti i mogućnost ovaploćenja, konkretizaciju i manifestaciju svoje *prave ljudske slobode*. A sloboda shvaćena kao univerzalna, nedeljiva i *najviša društvena vrednost*, prirodno čini egzistencijalnu ljudsku i društvenu kategoriju, a time i primarni *motiv odbrane*. Jer humanistička misija kulture manifestuje se, pre svega, u tome što *čoveku kao generičkom biću i univerzalnom stvaraocu* otvara najšire perspektive razvoja i snažno pokreće i razrešava nove duhovne i opštekreativne ljudske potencije. Stoga ako je u punoj meri omogućeno čoveku da *bude stvarni subjekt oblikovanja svoje kulture*, ako mu takav socijalni i politički položaj stvara uslove i otvara perspektive za progres i ljudsko samopotvrđivanje, onda je prirodno da će iz tog procesa biti izgrađena *samosvest o potrebi čuvanja, zaštite i odbrane upravo takvih ljudskih i društvenih vrednosti*.

Paralelno s razmatranjem pozicije čoveka u kulturi, nužno je ukazati i na njegovu ulogu u zadacima vezanim za narodnu odbranu, odnosno rat. U tom kontekstu valja ukratko skicirati da je u savremenoj vojnoj nauci iskristalizirano gotovo jedinstveno gledište da se svaki rat ispoljava kroz četiri osnovna faktora: *ljudskog kao subjektivnog* i materijalno-tehničkog, prostornog i vremenskog kao objektivnih. Dimenzije ispoljavanja ovih faktora čine osnovnu preokupaciju vojnih teoretičara, politikologa, sociologa, psihologa i čitavog niza drugih teoretičara. Međutim, okosnicu pažnje u ovim razmatranjima čini upravo ljudski faktor. Čak i takva dostignuća u naoružanju i teh-

nici kao što je razorna moć nuklearnog naoružanja, neslućena preciznost i domet raketne tehnike informatike i drugih tekovina tehnološke revolucije, ne daju povoda za zaključak da će uloga čoveka u savremenom ratovanju biti podređena. Naprotiv: čovek će ostati odlučujuća snaga i pobede.

Otuda su sva usmeravanja usredsređena na one kvalitete čoveka koji u svojoj ukupnosti čine kompleks njegove kulturne fizionomije: nivo obrazovanosti, emocionalne i psihološke stabilnosti, političke zrelosti, moralne čvrstine i sl. pa i mnogih kvaliteta na estetičkom planu: senzibilitet čula, kriteriji prepoznavanja kulturno-umetničkih vrednosti i sl.

Prema tome ako se pođe od antropološko-humanističke suštine kulture i kulturnog života, gde se u središte kulturne akcije stavlja čovek kao slobodna i stvaralačka ličnost, a time i najviša društvena vrednost, kao i od shvatanja da je faktor čovek, presudni, subjektivni činilac snage odbrane, rata i pobede, onda se bez teškoća može izvesti hipoteza da: *kulturniji čovek može biti dosledniji i odvažniji branilac zemlje i ratnik*. Ovo utoliko pre ako čovek vodi pravedan rat i brani progresivne društvene tekovine.

Sasvim je drukčija pozicija čoveka u onim društvenim zajednicama gde su kultura i narodna odbrana za njega *otuđene sfere*. Po pravilu to su u klasnom smislu nepomirljivo pocepana, birokratizovana i raznim drugim suprotnostima opterećena društva. U takvim društvenim zajednicama određeni vladajući, društveni vrhovi i drugi centri moći političkog odlučivanja, diktiraju kulturnu politiku društva i drže monopolski položaj nad tekovinama i vrednostima u kulturi i umetnosti, a narodnu odbranu usmeravaju u pravcu očuvanja sopstvenih (klasnih, birokratskih i sl.) pozicija ili ostvarivanja imperijalističkih, odnosno hegemonističkih ciljeva.

Tim snagama posebno odgovara da određeni društveni slojevi, naročito radnička klasa, seljaštvo, pa i srednji slojevi, ostanu van tokova i uticaja kulture i umetnosti, upravo zato što je istinskim kulturno-umetničkim uticajima imanentno svojstvo: širenje čovekove svesti, buđenje novih saznanja i revolucionarne spremnosti, što u krajnjem vodi zahtevima za menjanje postojećeg društvenog stanja.

Istina određene kulturne vrednosti u ovim društvima ostaju dostupne i širim slojevima. Njih je i nemoguće izolovati u potpunosti. Time se može dobiti utisak da barijere između čoveka i kulture nisu tako izrazite. Međutim, čine se svi naponi da se tokovima kulturnog života i kulturno-umetničkim vrednostima — uz primenu raznih me-

toda (državne i druge intervencije, cenzure i sl.) — odredi ideološka funkcija, koja mora biti u skladu sa interesima vladajućih slojeva.

I dok je kultura u ovim društvima koliko-toliko dostupna čoveku, sfera narodne odbrane ostaje van ma kakvih uticaja. Tradicionalni položaj države i njenih specijalizovanih institucija, a posebno armijskog organizma ima za posledicu da čovek u toj oblasti postaje *objekat* u rukama državno-armijskih struktura. Jer sva ili skoro sva pitanja narodne odbrane ove strukture zadržavaju u svojoj nadležnosti i zahvaljujući snazi državne prinude, čovek se bezuslovno mora pokoravati svim zahtevima koji iz tako koncipirane politike proizilaze. Suštinski to je za čoveka totalno otuđena oblast društvenog života. Razvijajući se u takvom trendu, nije mali broj onih država u kojima vojne snage — zahvaljujući opet monopolu na legalnoj upotrebi oružja — silom nameću svoje političke poglede na celo društvo, tako da se duh militarizma prenosi u sve sfere društvenog života pa i kulturu. Tako izrastaju totalitarni režimi u kojima se guši svaka ljudska sloboda i u kojima dolazi do snažnog kočenja društvenog progressa. Vremenom militaristički duh može da ojača i postaje realna opasnost i za druga društva i društvene zajednice.

Na žalost istorija ukazuje na činjenice da su ovako militizirane države, iako u očitj kulturnoj stagnaciji, uspevale da se vojnički pripreme do te mere da direktno ugroze veoma progresivne i kulturno razvijene zajednice. To su predsedani istorije ljudskog društva istiniti, ali poučni. To je dovodilo do snažnih stagnacija, degradacija, pa i uništenja velikih kulturnih sistema i vrednosti. Međutim, istorija ipak u svom opštem razvoju isto tako dokazuje da velike kulture nikad nisu mogle biti potpuno uništene. Ako ništa, sama saznanja za tekovine tih kultura imala su tu iskonsku snagu da ponovo bude čovečanstvo prema progressu. Velike kulture nikad nisu mogle biti potpuno ugašene.

Usled svega toga površnom posmatraču istorije na korelaciji kultura-narodna odbrana može izgledati da su to disonantne kategorije i da se njihova međuslovljenost u pozitivnom smislu može zanemariti.

Jer, ako se, na primer, zna da su velike kulture antičkih država Grčke i Rima bile u određeno vreme vojnički inferiornije i na kraju nadvladane vojskama varvarskih osvajača, ili da uslovno uzevši — kulturnija vojska Napoleona bude razbijena vojskom feudalne Rusije, ili, pak, da moderne, kulturno i demokratski razvijene zemlje Evrope u drugom svetskom ratu budu razbijene fašističkim vojskama i sl., bio bi neoprostiv greh iz toga izvlačiti formalno-logičke zaključ-

ke da kulturniji narodi i države postaju manje sposobni za rat i odbranu. Potrebno je, dakle, tražiti sasvim druge uzroke u ovim i sličnim slučajevima, pri čemu se posebno ne mogu zanemariti bar sledeći:

Prvo, *visoko razvijena kultura jednog naroda ne mora imati neposredno za posledicu da će taj narod i u vojno-odbrambenom pogledu biti uspešno pripremljen i osposobljen za rat*. Naime, poznato je da duhovno kulturno-umetničko stvaralaštvo u jednom društvu, pod određenim uslovima, može imati *relativnu samostalnost* i razvijati se bez obzira što se druge sfere društvenog života mogu naći u stagnaciji. Ovu činjenicu je posebno uočio Marks za oblast umetnosti, pa je u »Prilogu kritici političke ekonomije« pisao:

»Kod umetnosti je poznato da određeno doba njenog procvata nikako ne stoji u srazmeri prema opštem razvitku društva, pa, dakle, ni prema materijalnoj osnovici, tako reći kosturu njegove organizacije«. ²

Istina Marks je ovu misao iskazao u kontekstu posmatranja zakonitosti istorijskog razvoja društva, ali ona može da se uzme kao značajan zaključak kad se razmatra relativna samostalnost umetnosti u jednom društvu.

Ako su, recimo, grčka i rimska kultura i umetnost bili neuporedivo razvijeniji od kultura ostalih varvarskih naroda Evrope toga vremena, to ne mora značiti da je i celokupan, unutrašnji društveni život u državama antike bio koherentan sa nivoom kulturnog razvitka. Jer je poznato da su Grčka i Rim bili u određenim periodima veoma snažno potresani i nagrizani unutrašnjim socijalnim i klasnim sukobima, što je moralo imati odraza na pripreme i organizovanje odbrane od spoljnih opasnosti. To je i navelo velike grčke mislioce Platona i Aristotela da tvrde kako su za društvo bolja aristokratska uređenja po ugledu na militarističku Spartu, nego što je bila atinska demokratija, iako je istorijski poznato da je procvat grčke umetnosti dosegao svoj zenit upravo u doba Periklove demokratije.

Pouka iz ovih primera je očita: društvo po svojoj unutrašnjoj organizovanosti nije bilo sposobno da kulturni procvat uskladi sa potrebama čuvanja i zaštite tih vrednosti, pa je usled toga nezaštićena kultura lako postala plen drugih, često manje kulturnih država, odnosno vojski.

Drugo, *visoko razvijene kulture su najčešće bile značajan objekat interesovanja osvajačkih država*. Nekada se osvajački apetiti motivišu strahom od mogućeg prestiža, ali najčešće motivi leže u

² Karl Marks — Fridrih Engels, *O umetnosti i književnosti*, Kultura Beograd, 1962, str. 28.

težnji za prisvajanjem bogatstva kulturnih vrednosti. Nekada, opet mogu biti prisutni i jedni i drugi momenti. Razumljivo je da onaj ko se sprema za osvajanja posebno onih zemalja i naroda koji su kulturno superiorniji, umnogostručava svoje snage i posebno ih priprema u vojno-političkom i stručnom pogledu. Takve su bile vojske varvarskih saveza, Huna, Vizigota, krstaških vitezova, pa sve do armija imperijalističkih sila 19. i 20. veka. Iz izloženog se zaključak sam po sebi nameće: narodi sa razvijenom kulturom moraju računati na potencijalne opasnosti da postanu plen tuđih osvajanja i da paralelno s tim razvijaju adekvatne snage, sredstva i odgovarajuće metode za odbranu.

Treći momenat, koji se mora imati u vidu, odnosi se na slučajeve da i *visoko kulturno razvijeni narodi mogu biti bačeni u vrtloge vođenja nepravednih ratova, čime se dehumanizira karakter njihove kulture*. Istorija zna i za takve slučajeve da pojedini kulturno razvijeniji narodi mogu biti povedeni reakcionarnim snagama i vladajućim slojevima svoga društva radi usmeravanja za osvajanjem tuđih kulturnih dobara i porobljavanja naroda. U tim slučajevima superiornost u kulturi je iskorišćena u antikulturne, antihumanističke i anti-ljudske ciljeve. Suštinski to neminovno vodi degradaciji kulture iako se može desiti da zemlja-osvajач bude »obogaćena« kulturnim vrednostima na bazi mehaničkog prirasta od prinudne pljačke tuđih dobara. Ko posledica toga danas se u nekim nacionalnim svetskim muzejima nalaze remek-dela umetničkog stvaralaštva drugih naroda koja su postala »nacionalna vrednost«, ali se istorijski zna da su u te muzeje dospela kao plen osvajačkih pohoda. Međutim, humanistička vizija kulture podrazumeva prirast kulturnih vrednosti samo pod uslovom da su rezultat kreativnog stvaralaštva slobodnog čoveka i njegove socijalne zajednice.

Ono što je u ovom slučaju najproblematičnije i za humanističku misiju kulture najpogodnije odnosi se na pokušaje da se agresija pravda i motiviše »brigom« za kulturnu emancipaciju nerazvijenih naroda. To opet ima za dalju posledicu vođenje denacionalizatorske politike u kulturi porobljenog naroda, postepeno gašenje nacionalne kulture i izvođenje nasilne kulturne asimilacije, što je ravno genocidu.

Međutim, skoro zakonito rađa se vremenom svojevrsna nacionalna tenzija u želji za slobodom i sopstvenim kulturnim razvojem. U svojim počecima to buđenje ima prve iskre i klice upravo u reafirmaciji nacionalnih kulturnih vrednosti. Suštinski *kultura postaje primarna duhovna baza za postizanje oslobodilačkih ciljeva porobljenih naroda*.

Zaključak je i u ovom slučaju jasan: u nepravednim ratovima kultura jednog naroda može izgubiti humanističku misiju bilo u smislu da se njene tekovine koriste za realizaciju osvajačkih i porobljivačkih ciljeva, bilo u obliku njenog nasilnog nametanja drugim narodima.

I na kraju, četvrti momenat se odnosi na činjenicu da se u *pravednim ratovima kultura i narodna odbrana nalaze u poziciji koherentnosti*, što će biti osnova daljih razmatranja, oslanjajući se na naše društvene uslove i tokove.

Osnovni teorijski pristupi, sociološko-politikološka i kulturološka izučavanja, a s tim u vezi praktične mere i konkretna rešenja u sferi kulture i narodne odbrane u nas imaju *bazu u samoupravljanju* kao osnovnom društvenom i produkcionom odnosu.

Naime, koncepcija samoupravnog razvitka socijalističke Jugoslavije imala je kao prirodnu posledicu da oblasti kulture i narodne odbrane budu neposredno uključene u tokove podružvljavanja, čija se okosnica nalazi u rešenjima da radni čovek bude osnovni nosilac i subjekt stvaranja, društvenog uticaja i odlučivanja. Time je istovremeno odbačeno »... sujeverno poštovanje države i svega onoga što je u vezi sa državom, sujeverno poštovanje koje se time lakše ukorenjuje što se ljudi od detinjstva navikavaju na misao da se poslovi i interesi, zajednički celom društvu, ne mogu drukčije obavljati i čuvati nego kako su se i dosad obavljali i čuvali, tj. pomoću države.«³

Prema tome kultura i narodna odbrana u kontekstu našeg društvenog razvitka imaju duboku socijalnu osnovu i čitav splet zajedničkih, međusobno dijalektički uslovljenih odnosa i procesa. Može se tvrditi da nema takvih društvenih zajednica u savremenom svetu gde bi se ovde dve oblasti društvenog života mogle sagledavati sa toliko komplementarnosti. Samo ortodoksnom pacifisti i dogmatno-utilitarnom tipu ratnika, kultura i narodna odbrana, u našim uslovima, mogu izgledati kao disonantne društvene kategorije.

Transformacijom našeg društva u pravcu njegovog jačanja kao samoupravno-demokratske i socijalističke zajednice stvaraju se novi socijalni modeli u kulturi i narodnoj odbrani.

Deetatizacijom kulturne politike dolazi do mnogih kvantitativnih i kvalitativnih promena u kulturi, kulturnom životu i kulturno-umetničkom stvaralaštvu. Osnovni nosioci kulturne dinamike postaju radni ljudi i njihove najraznovrsnije socijalne i političke asocijacije. Taj proces je u nas potvrđen ustavnim reformom čime je oblast kulture, nauke i obrazovanja prešla u osnovnu normativnu nad-

³ K. Marks — *Građanski rat u Francuskoj, Kultura, Beograd, str. 21.*

ležnost republika i pokrajina sa tendencijom da nosioci kulturnih delatnosti, u smislu programiranja, finansiranja i težišnog usmeravanja, budu komune, radne organizacije, mesne zajednice i čitav niz socijalnih grupacija u društveno-političkoj bazi. Kultura se, dakle, vraća čoveku kao osnovnom izvoru kulturnog stvaranja.

Taj proces za Jugoslaviju kao višenacionalnu zajednicu ima još jednu izuzetno značajnu dimenziju, koja se ispoljava u dinamiziranju i daljoj afirmaciji nacionalnih kultura i kulturnih vrednosti. Koherentnost nacionalnih kultura u jugoslovenskoj zajednici za naše radne ljude predstavlja: *na socijalno-političkom planu veoma bitan koheziivni elemenat, izražen u punoj ravnopravnosti, bratstvu i jedinstvu, prožimanju i sprezi duha i akcije svih naroda i narodnosti, a u kulturno-afirmativnom smislu dalji razvoj kulturno-umetničkog stvaralaštva i afirmaciju čoveka kao bića sui generis*, iz čije se ukupnosti rađaju polivalentne vrednosti u kulturi i ukupnom životu naše zajednice.

Razumljivo je da se ovaj proces ne odvija po nekoj idealnoj shemi. On još uvek pati od inertnosti, kako u smislu bržeg oslobađanja od etatističko-birokratskih okova, tako i u pogledu tendencija da se nacionalna kulturna kretanja politički opterete naslagama buržoaskog kulturnog autonomizma, autarhizma, izolacionizma, i separatizma. Suvišno je dalje raspravljati do koje mere mogu pogubno da deluju ove pojave, ukoliko bi nadjačale bilo u kulturi ili narodnoj odbrani.

Međutim, za kulturu jednog naroda, narodnosti, ili ma koju drugu socijalnu grupaciju je imanentna neprekidna interakcija sa drugim kulturama. Kultura kao iskonski čovekov duh prošlosti, sadašnjosti i budućnosti ne trpi zatvaranje. I u tom dijalektički trajnom procesu akulturacije, ako se odvija u ravnopravnoj zajednici, kultura, a s njom i ljudi postaju neograničeni u stvaralačkoj moći, međusobnoj sprezi i prožimanju.

*»Kultura socijalističkog samoupravnog društva, u svojoj suštini je internacionalna, ali nikako nije anacionalna. Savez komunista je duboko zainteresovan za teorijsko osvjetljavanje razvitka međunacionalnih odnosa i na području kulture. To je važan faktor u daljem oslobađanju i razvijanju stvaralačkih snaga, u zbližavanju radnih ljudi, nacija i narodnosti«.*⁴

Isto tako podruštvljavanje narodne odbrane najprirodniji je i najlogičniji proizvod društvenog bića samoupravnog socijalizma, u kome glavni nosilac i realizator ključnih tokova društvenog života

⁴ Tito — Referat na IX SKJ, IX kongres SKJ, Komunist, 1969, str. 90.

postaje radni čovek — samoupravljajući i njegove samoupravne političke, ekonomske i kulturne asocijacije. A kad narodna odbrana i njena vojno-politička, strategijska, taktičko-tehnička i druga pitanja postanu stvarna svojina radnih ljudi, kad ljudsko biće utka tu sudbinsku kategoriju u osnovu socijalne egzistencije, onda se potencije moralno-političkog i borbenog raspoloženja, kao i spremnosti za odbranu i rat, šire do bezgraničnosti.

Prema tome ako celokupna transformacija naše zajednice teče u pravcu sve veće afirmacije čoveka kao slobodnog stvaraoca, ako je ta *antropološko-humanistička osnova* prisutna u svim procesima menjanja i razvoja, onda je to i neosporna pretpostavka, sigurna garancija i puna stvarnost čovekove snage i spremnosti za odbranu. Upravo ta polazna pretpostavka čovekovog oslobađanja nosi u sebi sve one preokupacije, kao što je težnja za afirmacijom nacionalnog bića (nacionalna sloboda), kulturnom emancipacijom (sloboda stvaralaštva), ekonomskom i političkom stabilizacijom (materijalna sigurnost, pravna sloboda, učešće u donošenju odluka i sl.) na kojima se zaista uspešno može graditi svest i samosvest potencijalnog branioca i ratnika.

Logička konsekvencija da je Jugoslavija po unutrašnjem uređenju — *socijalistička, samoupravna zajednica*, a po spoljno-političkoj orijentaciji — *nesvrstana i miroljubiva zemlja*, determinisala je *pravedni karakter rata* koji bismo vodili. Ako se ovaj momenat poveže sa socijalnom funkcijom kulture u našem društvu, onda se dobija esencijalni spoj ovih vrednosti čija je okosnica — *humanost*. Humanost, pre svega, u *ciljevima*: ratnim, odbrambenim — *odbrana vitalnih tekovina samoupravnog socijalizma kao najhumanijeg oblika međuljudskih odnosa i života*; kulturnim — *ovaploćenje pune ljudske slobode*.

Rat je u suštini, a u savremenim uslovima posebno, kontrakulturna pojava. Sredstva ratnog razaranja su narasla do apsurdna i suštinski prete čovečanstvu i njegovoj kulturi. Ta saznanja u sve većoj meri preovlađuju u savremenom, posebno progresivnom delu čovečanstva. Pa ipak ratovi postoje i potencijalna opasnost od njihovog širenja nije prestala. Ovo su nužne napomene, uz posebno naglašavanje potrebe *razlikovanja pravednih i nepravednih ratova*, pošto je kultura u pravednom ratu koherentna pojava i bitan uslov za uspeh i pobedu. Ovo je od posebnog značaja u kontekstu rata koji bismo mi vodili.

Naime, rat kao izuzetna društvena pojava ispoljava se u svom totalitetu. On iz osnova menja socijalno-psihološko stanje zahvatajući

i angažujući sve ljudske, materijalne i prostorno-vremenske resurse. Totalitet rata se na poseban način izražava u dve dimenzije:

— prvo, u *ljudskoj — individualnoj*, što podrazumeva zahvat kompleksa ljudske ličnosti, a izražava se posebnim opterećenjem mentalne, psihološke, moralne, fizičko-biološke i drugih komponenti, i

— drugo, u *socijalnoj — grupnoj*, što opet izražava izuzetnu opštedruštvenu tenziju koja zahvata sve društvene strukture.

Praktično govoreći nema društvene jedinice ili uže i šire zajednice gde bi se ratno stanje moglo posmatrati kao tok bez dubokih poremećaja, sa najžešćim pritiskom na komplekse mentalnih, emocionalno-voljnih — duhovnih struktura i sa posebno izraženom difuznom snagom.

Posmatrano u celini taj pritisak može naći ishodište u dva moguća pravca: da izazove totalno iscrpljenje i duhovni slom, što je ravno samouništenju, ili pak da se usmeri u pravcu mogućeg dinamiziranja duhovnih potencija do nivoa, ne samo pasivnog trpljenja ili uspešnog pariranja, već prerastanja u svojevrsnu kinetičku duhovnu energiju i moralni dignitet kojim se stiže do pobede. I upravo iz tih razloga kultura, odnosno kulturni život u ratu postaju *conditio sine qua non*. *Ni u jednom drugom društvenom stanju nije do te mere izražena potreba za duhovnim životom kao što je to u ratu*. Ovu neoborivu tezu mogu potvrditi svi ratovi tokom istorije, a posebno naš narodnooslobodilački rat 1941—1945. godine.

Bez obzira na prioritetne zadatke oružane borbe i otpora, život čoveka u ratu neminovno traži određene oblike zadovoljavanja duhovnih, kulturno-umetničkih potreba. U tom smislu moglo bi se izdiferencirati nekoliko nivoa, a ukazaćemo samo na najbitnije.

Osnovni, elementarno-inspirativni nivo obuhvata najrasprostranjeniju socijalnu bazu (oružane formacije, narod, omladinu, i sl.) Suštinski to je onaj zahvat u kulturi i kulturnom životu koji se u normalnim, mirnodopskim uslovima označava u sociološkom smislu kao *masovna kultura*. Prema tome ukoliko je u ovim sredinama kulturni život puniji i sadržajniji, utoliko se sa više sigurnosti može govoriti i o stabilnosti njihovih mentalnih, psiholoških i emocionalno-voljnih kvaliteta, što u uslovima izuzetno teških ratnih napetosti, posebno ako se imaju u vidu savremena ratna dejstva,⁵ ima izuzetan značaj.

⁵ Još u prvom svetskom ratu su uočeni tzv. »psihijatrijski gubici«, a tokom drugog svetskog rata oni su dobili zabrinjavajuće razmere, tako da u poređenju prema drugim gubicima (poginuli, ranjeni, nestali i sl.) u nekim armijama su iznosili i do 30%, dok u narodu mogu imati daleko širi zahvat.

Istovremeno treba imati u vidu da ratne prilike doprinose stvaranju posebne mentalne strukture u društvu. Skoro svi subjekti: pojedinci, socijalne grupe, pa i celo društvo, osećaju izuzetnu potrebu za ispoljavanjem jedne, uslovno uzevši, posebne *kulture kazivanja*. Postaje sve uočljivije da su razmene mišljenja u iskazanoj i pisanoj reči, poruke, imformacije i sl. zaodnute izuzetnim bogatstvom emocija, smislom i željom za što dubljim kazivanjem, pobudom da se sagovornik i akter misaono što intenzivnije uzbudi itd. Ceo taj proces i usredsređenost imaju svoju osnovu u težnji za svojevrsnom *homogenizacijom misli i akcije*. Ni u jednom drugom društvenom stanju nije do te mere izražena želja za homolognim saosećanjem i kumulacijom misli, osećanja i volje svih socijalnih subjekata.

U tom kontekstu mogu se uočiti dva karakteristična vida ispoljavanja kulturnih aspiracija na ovom nivou.

Prvi vid se izražava u *zadovoljavanju svakodnevnih potreba za tzv. elementarnom duhovnom relaksacijom* u čijoj osnovi leži želja za stvaranjem pozitivnog emocionalnog raspoloženja (pesma, igra, smeh, šala, itd.) ili, pak ispoljavanje mržnje prema agresoru i njegovim nedelima (izražavanje ogorčenja i osude ili saosećanje za ljudske žrtve i patnje svog naroda). Najčešće ovaj vid se ispoljava u svakodnevnim, spontanim izlivima pojedinaca ili manjih i većih grupa. Suštinski to je ona iskonska snaga ljudskog duha koji želi da održi vitalnost i u uslovima izuzetne psihofizičke i emocionalno-voljne tenzije, Čak i u najkritičnijim momentima i napetostima ljudi iznalaze neke izlive kao što su uzvici ili pesma pri jurišu u trenucima mučenja pa i umiranja. To su momenti kad čovek može doživeti fizički slom, ali i nadživeti sebe nesalomljivom duhovnom snagom.

Drugi vid ispoljavanja kulturnog života na bazičnom nivou karakteriše se realizacijom onih sadržaja koji imaju neposrednu *inspirativno-motivacionu usmerenost*. U praksi to su dobro organizovane i posebno koncipirane kulturne i kulturno-umetničke ili slične manifestacije koje se ostvaruju u većim grupama, pri čemu dolazi do neposrednog spoja kulturno-umetničkih, odnosno duhovnih stvaralaca i konzumenata kulturnih vrednosti (kulturno-umetničke priredbe, manifestacioni skupovi, zborovi, smotre i sl.)

Na ovim manifestacijama najviše dolazi do izražaja postojeći fond kulturno-umetničkih sadržaja i vrednosti, a posebno mesto imaju ostvarenja sa naglašenom herojskom patetikom, najčešće inspirisani istorijskom prošlošću. Otuda je karakteristično da u ratnim prilikama dolazi do svojevrsne reafirmacije tradicionalnih vrednosti i dela, koja mogu odigrati izvanrednu podsticajnu ulogu, da inspirišu za ratna pregnuća i ostvarivanje ciljeva pobeđe.

Isto tako, pored inspirativno-motivacione snage, ove manifestacije mogu imati i veoma efikasno *socijalno-terapeutsko dejstvo*, naročito kod onih grupa koje su preživljavale jake psihičke šokove i druga emotivna naprezanja, izazvana ratnim strahotama. Jer u određenim prilikama apokaliptična zloslutnost rata može veoma snažno da priguši snagu pojedinaca i grupa, da sruši njihovu moralnu snagu što za društvo i čoveka, a i za ishod rata može imati fatalne posledice.

Prema tome ako rat traži čoveka nesalomljive volje i čeličnog duha, mora se imati u vidu da se samo sistematskim i usmerenim duhovnim, kulturno-umetničkim, političkim i drugim radom, taj cilj može postići.

Primeri iz mnogih ratova, a posebno drugi svetski rat i naša oslobodilačka borba govore da čak i pojedine vrste umetničkog stvaralaštva mogu izvanredno uticati na podizanje borbenog morala boraca.⁶

Viši, ili moglo bi se reći najviši, *kreativno-imaginarni nivo*, kulturnog, odnosno duhovnog života u ratu obuhvata ona pregnuća kojima se *neposredno stvaraju nove vrednosti*.

I na ovom nivou bi se mogle izdiferencirati dve komponente, odnosno dva vida duhovnog stvaranja i to: jednog, koji se odnosi na kreacije i inovacije u iznalaženju puteva otpora agresoru — *doktrinarna vojno-odbrambena komponenta* i, drugog, koji obuhvata duhovno stvaranje iz oblasti kulturno-umetničkih sadržaja — *umetnička komponenta*.

Nije teško dokazati da ukupna sfera organizacije, usmeravanja i vođenja oružane borbe, posebno u uslovima opštenarodnog odbrambenog rata, sadrži u sebi *posebno osmišljenu i duhovno duboko prožetu misaono-emocionalnu kreaciju i invenciju*, koja prožima sve strukture od vrhovne komande do borca. Kreativna potencija u ratu dobrim delom podseća na šahovsku igru: pobeda se može ostvariti sa beskrajno mogućim kombinacijama, a samo jedan pogrešan potez može dovesti do gubitka borbe. Međutim, nisu retke borbene situacije, pa i širi ratni poduhvati, kada, u naizgled bezizlaznoj situaciji, dolazi do takvih zaokreta da protivničku stranu dovodi do bezumlja. Tako briljantni potezi naročito obiluju u pravednim ratovima, a naš NOB ima mnogo takvih primera (Marš brigada, Neretva, Sutjeska i sl.).

⁶ Karakteristično je navesti primer iz Sovjetske armije u drugom svetском ratu kada su jedinice pred poznatu bitku za Lenjingrad odlazile u posebnu koncertnu dvoranu i slušale »Lenjingradsku simfoniju« D. Šostakoviča, a zatim direktno upućivane na položaj. Posebna ekipa psihologa i sociologa je ustanovila da je ta muzika unela neobičnu snagu među borce i starešine. »Kulturni život u JNA« izd. Političke uprave SSNO, 1971. god., str. 362.

Prema tome uspešno ratovodstvo nije samo utilitarna veština, rutinerstvo, ili prosta empirija, već suštinski kreativni izraz intuitivne, pa i imaginarne moći, kojom obiluju pojedine ličnosti, pa i grupe. Stoga je razumljivo da ova vrsta kreacije u ratu mora biti neprekidno pothranjivana određenim vrstama kulturno-umetničkog stvaranja, a veoma često mogu biti i u direktnom spoju. Otuda nije nikakva retkost da naizgled ortodoksni komandanti i borci koriste borbeni predah da u formi umetnički oblikovanih misli iskažu ono što su u borbi doživeli i osetili. Vremenom ovi entuzijasti mogu postati pravi umetnički kreatori: pisci, muzičari, kompozitori, likovni i filmski stvaraoci, itd.

Drugu komponentu kreativno-imaginarnog nivoa kulturnog stvaralaštva u ratu predstavlja *direktno stvaranje novih umetničkih dela*. Ako se umetnik nađe u redovima boraca koji se bore za pravednu stvar, ako, dakle, vodi pravedan rat, njega umetnički genije ne napušta. Naprotiv, umetnik-borac nalazi nove prostore umetničkog kazivanja. U tom smislu, dugo vremena uvažavana izreka da »muze čute dok topovi pucaju« za pravedan, oslobodilački, revolucionarni rat ne važi. Za naše istorijske uslove, a za oslobodilački rat posebno, ovoj misli dato je obrnuto značenje: da bi topovi i puške uspešno pucali muze moraju govoriti. Jer u jednom pravednom ratu gde su svi prožeti jedinstvenim duhom, ljudi ne traže samo bitisanje, opstanak u svakodnevnom, pa čak ni rešenost da se istraje. Naprotiv, onaj ko je opredeljen da se bori za čoveka, odnosno njegovu slobodu — »juriša na nebo«, kako je Marks govorio za pariske komunare.

U toj opšteljudskoj akciji, smislu za slobodu i budućnost najdublje i najsuptilnije može da prodre umetnička vizija borbe. Neka nam u tom smislu kao ilustracija posluže pesnička ostvarenja neposredno inspirisana našom oslobodilačkom borbom i revolucijom.

Smisao pesničke poruke u ratu je: *Čovek u pravednoj borbi hoće da slobodu da peva!* Možda bi završni akordi pesničke vizije borbe koju je opevao Ivan Goran Kovačić u svojoj nezaboravnoj pemi »Jama« mogli da posluže kao ilustracija:

*Pjevajte. Jer ćutim
da sad tek živim, makar možda mrijem.
Svetu Slobodu i Osvetu slutim . . .
Vaša mi pjesma vraća svijetlo oka,
kao narod silna ko sunce visoka.*

U suočenju sa smrću, čovek je pesnički osmišljavao smisao života, ali života u slobodi. Upravo zato umetnička ostvarenja u ratu mogu predstavljati izuzetnu snagu za sva naprezanja. Ona se mogu izravnati sa svim proglasima, pozivima, porukama i upozorenjima koja se čuju u vanumetničkim, političkim i vojnim sredinama.

Otuda pravi umetnik, ako pripada narodu koji vodi pravedan rat, može posebno biti podstaknut za umetničko stvaralaštvo. I inače nemirnog duha on u ratnim prilikama, koje mogu biti realne i irealne, stvarne i imaginarne, nalazi nove impulse, za nov nemir i novo umetničko kazivanje. Čak i u slučajevima ako ne pripada konkretnom narodu koji se bori za svoju slobodu istinski i humanistički usmeren umetnik i kulturni stvaralac često će naći i u otporu drugog naroda motive i podsticaje za umetničko kazivanje.

Do koje mere istinski umetnik i humanista može da saoseća sa pravednom borbom jednog naroda, može se videti po primerima otvorene osude politike vladajućih krugova sopstvene zemlje ako je angažovana za porobljavanje drugih naroda⁷. Šire posmatrano ovakav odnos u angažovanju umetnika na jednoj ljudskoj poruci može stvoriti širok krug svetskog javnog mnjenja koje će biti usmereno u pravcu podrške borbi ugroženog naroda.

Prema tome, kulturni život, kulturno stvaralaštvo i kulturne potrebe u pravednom ratu čine sastavni deo opštenarodnog otpora i u svojoj ukupnosti predstavljaju veoma značajnu i nezamenljivu komponentu snage jednog naroda da ostvari ciljeve sopstvene slobode.

Kao što je osvajački pohod na jedan narod u suštini napad na njegovu kulturu, tako je i narodna odbrana, odnosno *pravedan rat — odbrana kulture tog naroda*. Agresor uvek nastoji da u totalu izvrši svojevrstan napad na kulturu naroda koji je žrtva agresije, a sam rat je samo sredstvo za postizanje tog cilja. Gušenjem, a zatim razaranjem kulturnog sistema na kojem počiva jedan narod, mogu se stvoriti osnovne pretpostavke za postizanje uspeha i na vojnom polju. Upravo zato agresor predviđa čitav sklop mera sa osloncem u direktnoj konfrontaciji sa ideologijom određenog kulturnog sistema. Antikomunizam je upravo opšteprihvaćena teza i ideološka platforma za sve poduhvate protiv naroda koji žele socijalistički prosperitet, nacionalnu slobodu i progresivnu orijentaciju u kulturi. Suštinski na toj osnovi, imajući u vidu tekovine samoupravljanja, jedino bi se mogao »pravdati« agresivni rat protiv naših naroda i njegove kulture.

Upravo zato problematika kulture i kulturnog života u uslovima rata sadrži još nekoliko izuzetno bitnih pitanja za sagledavanje. Jer, pored brige da se kulturni život u ratu odvija što organizovanije i planski, nužno je predvideti i konkretne mere za direktnu konfrontaciju neprijatelju i na kulturnom planu. U tom sklopu posebno za-

⁷ Primeri odlaska istaknutih umetnika i kulturnih radnika SAD u DR Vijetnam da bi se uverili u razaranja koja nad ovom neđužnom zemljom vrši američka avijacija, samo su ilustracija takvog odnosa umetnika prema jednoj pravednoj borbi.

služuju pažnju pitanja: *zaštite nacionalnih kulturnih i kulturno-umetničkih vrednosti i otpor merama politike denacionalizacije u kulturi* koju će neprijatelj nametnuti.

Naime, svi dosadašnji ratovi nepobitno dokazuju da mnoga kulturno-umetnička blaga i izuzetne istorijske vrednosti jednog naroda odlaze u nepovrat. Otuda blagovremene mere zaštite od uništenja, razaranja ili pljačke nacionalnih kulturnih vrednosti predstavljaju zadatak od izuzetnog značaja. Osloniti se u ovom pogledu na »humanost« agresora, potpisane konvencije i druga dokumenta međunarodnog ratnog i javnog prava o zaštiti kulturnih vrednosti u ratu, ne samo da nije dovoljno, već veoma nesigurno i rizično.

Činjenica je, naime, da svaki narod raspolaže određenim nacionalnim kulturnim dobrima koja se posebno cene (rariteti, izuzetna ostvarenja, nacionalni simboli i sl.) i sa kojim se narod do te mere saživljava i identifikuje da ih diže do nivoa sopstvenog identiteta. Toga je, razume se, svestan i svaki potencijalni agresor. Ukoliko se u uslovima rata dogodi da te nacionalne vrednosti budu uništene ili opljačkane, to može u narodu izazvati ozbiljne psihičke i emocionalne poremećaje, a svako remećenje mentalne ravnoteže jednog naroda odgovara neprijatelju. Neprijatelj svesno hoće da postigne taj cilj, mada će se pred svetskom javnošću »pravdati« čisto vojnim razlozima. Istina je da se nad takvim nedelima može pojačati revolt naroda i povećati borbena raspoloženje, ali je isto tako istina da samo saznanje da je jedna vrednost otišla u nepovrat, može dati i negativne efekte.

Stoga je najracionalnije preduzimati mere da se privremeno sakrije ono što se može sakriti, ali i otvoreno štiti ono što se može zaštititi.

Paralelno sa tim, posebne obaveze i svu pažnju zaslužuje izgrađivanje jedinstvenih stavova, mera i postupaka u pogledu *sprečavanja agresora da denacionalizatorskom politikom odvoji naše narode i narodnosti od sopstvene nacionalne kulture*. Osnovni cilj agresora u tom pravcu neće biti samo prosta negacija kulture i kulturnih vrednosti naših naroda i narodnosti, već, pre svega, težnja sa sistematskim nametanjem sopstvene kulture, radi isticanja njene supremaције. A suštinski i to se svodi na razaranja kulturne osnove ugroženog naroda.

Razumljivo je da će ove ciljeve agresor u većoj meri ostvarivati na teritoriji i u sredinama koje će uspevati da privremeno drži pod svojom kontrolom, pa je zato od izuzetne važnosti sagledavati implikacije i mere pružanja otpora u ovim uslovima. Realno je pret-

postaviti da će neprijatelj primenjivati u ovom pogledu neke od oprobanih i poznatih metoda.

Pre svega će se koristiti *metoda izazivanja međunacionalnih sukoba na kulturnom planu*. Kao što je poznato ova se metoda koristi starom logikom: »Zavadi pa vladaj«, a najčešće se ostvaruje posredstvom angažovanja nacionalnih izdajnika. Uz bezrezervnu glorifikaciju kulture agresora, nacionalni izdajnik će istovremeno pokušavati da mere agresora pravda u smislu iznalaženja puteva za »afirmaciju nacionalne kulture«. Zaista bi bilo suvišno govoriti šta predstavlja i šta bi predstavljalo nacionalno izdajstvo u kulturi, imajući u vidu ratne uslove.

Nema sumnje da agresor neće prezati i od primene *prisilnih metoda* kako u pogledu nametanja sopstvenih kulturnih vrednosti, naročito pomoću sredstava masovnog medija (radio, TV, štampa, literatura, film i sl.), tako i u smislu preduzimanja rigoroznih mera (zabrane, cenzura i sl.), u pogledu sprečavanja mogućnosti da neke nacionalne kulturne vrednosti i oblici kulturnog života dođu do izražaja.⁸

Koncepcija opštenarodne odbrane pruža najrealnije garancije da se onemogućuje denacionalizatorske namere agresora. Jer, ukoliko se u uslovima rata bilo na kojoj teritoriji i bilo u kojoj sredini naše zemlje bude odvijao kulturni život, ako se kulturne aktivnosti budu inkorporirale u sve tokove života, realno je pretpostaviti da neprijatelj neće uspeti da ostvari svoje antikulturne i agresivne ciljeve.

Nema sumnje da je problematika na relaciji kultura — narodna odbrana veoma složena i sadrži čitav kompleks naučnoteorijskih i političko-praktičnih implikacija i rešenja. Konstituisanje jedinstvenih pogleda u ovom pravcu predstavljalo bi krupan korak kako u smislu realizacije koncepcija opštenarodne odbrane, tako i u očuvanju vitalnih tekovina naše kulture. Konačno, to bi dalje afirmisalo našu kulturu i narodnu odbranu u čijem se središtu nalazi, pre svega, *č o v e k — kulturno emancipovan, ali i vojnički odvažan, ratnički hrabar, a ljudski i moralno nepobediv*.

Potpukovnik
Vojislav VUKIČEVIĆ

⁸ Poznati američki lingvista Noam Šomski objavio je nedavno knjigu »Rat u Aziji« u kojoj ukazuje na metode SAD u razaranju kulture jedne nacije. Svodeći to na tezu o nasilju jačeg nad slabijim Šomski zaključuje da Amerika nije u stanju da shvati i razume tuđu kulturu, niti pak može prihvatiti činjenicu da drugi narod ima pravo na autohtonu kulturu življenja. U toj dilemi autor zaključuje: »Da li jedna kultura i ideološka promena u SAD nije već imperativ ukoliko se želi da se poštedi tragična sudbina Vijetnamaca i drugih mnogobrojnih naroda koji se ne plaše ni pretnje ni smrti«. (Vidi prikaz u »Borbi« od 5. avgusta 1972. god.)